NAŠ KRŠ, 1989, XV, 26–27

BORAVAK LJUDSKIH ZAJEDNICA U LIŠTIČKIM PEĆINAMA

Petar Oreč, Sarajevo

Lištica se nalazi između Mostara, Posušja, Gruda, Ljubuškoga i Čitluka (Broćno) u Hercegovini, na zapadnoj strani Neretve.

Dosadašnji arheološki nalazi potvrđuju da je lištička općina naseljena u brončano doba. Naselja se nalaze na gradinama i u vangradinskim naseljima.[1]) Željezno doba je zastupljeno s manje gradinskih naselja, dok vangradinsko naselje nije utvrđeno niti jedno.[2]) Rimska kultura nađena je u Biogracima, Buhovu, Donjemu Gracu, Gornjim Mamićima, Knešpolju i Mokrom.[3]) Arheološki ostaci slavenskoga ranoga srednjega vijeka utvrđeni su u Biogracima, Buhovu, Donjem Gracu[4]) i navodno u Mokrom na Matijevića gradini, predpostavljeni Mokarski grad i na starokršćanskoj crkvi u Mokrom.[5]) Što se tiče Mokriskika (Mokarskoga grada) kojega car Konstantin Porfirogenit u svom poznatom djelu De administrando imperio iz polovice 10. stoljeća navodi u Zahumlju, koje se prostire od Dubrovnika do Neretve. Ipak ga pojedini pisci lociraju u Mokrom kod Lištice dvadesetak kilometara zapadno od Neretve, povodeći se za imenom sela Mokro. No, oni nisu ponudili arheološke nalaze iz toga doba, a niti su takvi nalazi do danas poznati. Jedino je Petar Skok skrenuo pažnju, da je Matijevića gradina kod Mokroga na brdu, a prema Porfirogenitovu tekstu Mokarski grad se nalazio u barovitom prostoru, pa samim tim i nije na spomenutoj gradini između Mokroga i Čerigaja kod Lištice. Istina, Marko Vego, ranije je držao da se Mokriskik nalazi u Mokarskom Polju kod Trebinja (M. Vego: Povijest humske zemlje, I, Samobor 1937., str. 46.), a kasnije se priklonio mišljenjima da se Mokriskik nalazi kod Mokroga u Lištici. No, bez obzira na otvorenost pitanja gdje je bio Mokriskik iz 10. stoljeća, postoji veći broj toponima na lištičkoj općini, pa i u okolici Mokrog, koji su nastali u ranom srednjem vijeku iz oblasti agrara i religije Starih Slavena.[6]) Kao potvrda guste naseljenosti u razvijenom srednjem vijeku postoje brojna groblja sa stećcima,[7]) agrarno-pravni toponimi[8]) i utvrda u Borku iznad izvora Lištice.[9])

Ime pećina nastalo je od indoevropskoga korijena pequ, što je značilo "kuhati", baltoslavensko peč, sveslaveska i praslaveska "pekti", peko, u stcslav. pešti, koje označava pećinu. Prvobitno praslavensko značenje bilo je "peći na otvorenoj vatri" (Petar Skok: ER II, 629).

Istraživanje pećina na području lištice bilo je zanemareno, pa nismo u stanju o tomu da navedemo rezultate istraživanja, osim što je pisac ovoga teksta u svom radu: "Hajdučke pećine u zapadnoj Hercegovini" spomenuo pećinu u brdu Kušanovac kod Lištice.[10]) Nastavljajući istraživanje pećina u lištičkoj općini u 1985. i 1986. godine obišao sam tri pećine, o kojima i donosim podatke.

1. Pratarska pećina u brdu Rujan

Prvu vijest o ovoj pećini saznao sam od zidara Josipa Ćuka iz Kočerina kod Lištice, koji je mislio da se pećina nalazi u glavici, na kojoj se nalazi i prapovijesno gradinsko naselje GRADIĆ, koji se nalazi između sela Kočerin i Rujan, mada je Pratarska pećina u drugomu brdu zvanom Rujan i udaljena od Gradića oko 700 m zračne linije. Pećinu sam prvi put obišao 21. prosinca 1985. godine u društvu s Mirkom-Miračom Orečom ih Graca kod Posušja. Iznenadilo me da franjevačka literatura, a ni franjevački šematizmi za Hercegovinu nisu zabilježili ovu pećinu, koliko je meni poznato.

Pratarska pećina nalazi se u podnožju brda Rujan, zaklonjena od vjetrova i nepoželjnih pogleda, u prisojnoj strani. Ulazna vrata u pećinu okrenuta su u pravcu jugozapada. Širina ulaznih vrata iznose 0,80 m, a visina oko 2,5 m. Na vrata ulazi sunčana svjetlost i obasjava cijeli prostor pećinske dvorane. Dvorana je suha i pogodna za boravak manjeg broja ljudi. Dužina dvorane iznosi 11 m, a širina je različita od 1,00, te 1,20 i najširi dio oko 3,00 m. Visina do stropa pećinske dvorane je različit, mada je većinom od 3 m do 3,5 m visine. Postoje dva tijesna kanala koji vode iz pećinske dvorane u brdo Rujan, gdje nije ni pokušavano ulaziti. Površinsko istraživanje pećinske dvorane otežava nabacano kamenje i nanosi zemlje. Zato, najvjerojatnije, i nisam našao ostatke zemljane lončarije, za koju su mi pričali u Rujnu da postoji u ovoj pećini. Tako ostaje nepoznato o kakvoj se zemljanoj lončariji radi i iz kojega je perioda. Jedino se na površini zemlje u pećinskoj dvorani nalaze ostaci vatre, koji su, kako se čini, novijega datuma.

Zapadno od Pratarske pećine za oko 200 m nalazi se Pratarska Draga, gdje su, navodno, održavane mise kada nije bilo padavina, ili velike hladnoće. Navodno su se u Pratarskoj pećini zadržavali fratri (narod: pratri), tu održavali vjerske obrede: mise, krščalavi djecu, ispovjedali vjernike i slično. Kao vrijeme održavanja vjerskih obreda u Pratarskoj pećini navodi se Osmanlijska okupacija, a potanje se ništa ne označava. U franjevačkoj pisanoj riječi obično se navodi kao najteže stanje za obavljanje vjerskih obreda i život franjevaca u 17. i 18. stoljeću, odnosno za vrijeme kandijskoga rata (1645–1669), bečkoga rata (1683–1699), mletačko-turskoga rata (1715–1716), te neposredno iza tih ratova, kada su ostali bez crkava, bez stanova (župskih kuća, odnosno župskih ureda), kada se život nije cijenio i bilo svakojakoga bezvlašća. U nedostatku arhivske građe teško je reći kada su franjevci koristili Pratarsku pećinu na Rujnu kao sklonišće i za održavanje vjerskih obreda, te u Pratarskoj Dragi. Istina, postoje arhivski tragovi da je makarski biskup Nikola Bijanković (1698–1730) godine posvetio jednu pećinu sv. Ignaciju u duvanjskoj općini, gdje je kasnije povremeno održavana misa. Predpostavlja se da je posvećena pećina u selu Bukovica kod Duvna,[11]) iz koje i danas teče jak izvor vode i vide se ostaci mlinice, niže pećine. Pećina je prostrana. No, danas se ne uočavaju tragovi oltara, ili drugih religioznih oznaka u pećini. Narod pećinu zove: Pećina, kao i druge pećine. Međutim, u Dnevniku makarskoga biskupa Nikole Bijankovića iz 1706. godine saznajemo da je posvetio oltar svetomu Ignaciju u jednoj

PEĆINI u Rakitnu, sada općina Posušje, kada je obilazio svoju biskupiju.[12]) Znači, da su pećine, odnosno oltari u pećinama posvećivani i tako pećine pretvarane u bogomolje. No, kao mogućnost ne isključuje se ni posvećenje Pratarske pećine na Rujnu od biskupa Bijankovića, ili možda kojega drugoga biskupa, kada je odobreno da se u pećini mogu održavati vjerski obredi, što je podrazumijevalo i u Pratarskoj Dragi, kako susjednom zemljišću. Dr Karlo Jurišić, opisujući život i rad makarskih biskupa, pa i Nikole Bijankovića, čija biskupska vlast seže od Makarske, Mostara i Duvna, ne navodi posvećivanje pećina, mada navodi biskupski pohod od Neretve do Duvna 1707., 1721. i 1723. godine, kada je bio ljubazno primljen od begova Kopčića u Duvnu i kada su mu Muslimani ustupali svoje kuće za vršenje vjerskih obreda.[13]) Napominjemo, da je dr Karlo Jurišić opisao i predhodna tri biskupa, odnosno njihov život i rad: fra Bartula Kačića (1570–1645), fra Petra Kačića (1600–1660), i fra Marijana Lišnjića (1609–1686) godine i nigdje ne navodi posvećivanje pećina. Istina, Karlo Jurišić, ističe da svi izvišćaji biskupski nisu pronađeni u arhivama, mada se iz drugih izvora zna da su dostavljeni u Rim, pa zato neznamo sigurno da li se baš u njima govori o posvećivanju pećina za vršenje vjerskih obreda u njima.[14])

Narod je Pratarsku pećinu koristio kao privremeni zaklon u nesigurnim vremenima, uključujući i drugi svjetski rat, te u njoj sklanjao svoju imovinu. Rujnani su mi nerado pokazali ovu pećinu, želeći da ona i dalje ostane njihova tajna. Dugo sam razmišljao, da li da objavim podatke o ovoj pećini, dok nisu privagnuli znanstveni razlozi da ih objelodanimo. Da li je narod koristio ovu pećinu i prije nastanka njenoga današnjega imena (Pratarska pećina), teško je reć. Bliža okolica Pratarske pećine bila je naseljena još u početku brončanoga doba. To potvrđuju nalazi na prapovijesnomu naselju zvanom Gradić, koji se nalazi na mejašu između Kočerina i Rujna.[15]) Iz toga doba su, najvjerojatnije, i dvije prapovijesne grobne gomile uz zapadnu stranu Pratarske Drage, koje se prvi put objelodanjuju.[16]) Za željezno i rimsko doba nije poznato da postoje arheološki ostaci na ovomu prostoru. Postoje toponimi vezani za slavenski rani srednji vijek, pa je to svijedočanstvo da se tu živjelo u to vrijeme.[17]) Iz razvijenoga srednjeg vijeka postoje toponimi i srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci u Podvraniću, koji je do nedavno ulazio u okvire sela Rujan.[18]) Ovim podacima želimo skrenuti pažnju na mogućnost korišćenja Pratarske pećine u periodima naseljenosti njene okolice, što ne isključuje mogućnost i njenoga korišćenja i u drugim periodima, koji nama nisu poznati, kao što je kameno doba i slično.

Na temelju raspoloživih podataka o Pratarskoj pećini na Rujnu nismo u stanju da rečemo, koji su bili razlozi da Pratarska pećina i Pratarska Draga dobiju tako ime. No, sigurno smo u to da su ta imena morala bit vezana za duži period aktivnosti franjevaca u vršenju vjerskih obreda, ili je taj prostor bio njihovo vlasništvo. Jer, svi toponimi koji se vežu za određena zanimanja ona su u dugom periodu tu obavljana. Takav je slučaj i u gospodarstvu sa žitaricama, vinogradima, kultnim mjestima, uređivanju odnosa i slično.

2. Pećina u Matijevića gradini između Čerigaja i Mokroga

Za ovu pećinu saznao sam 1970. godine, kada sam posjetio Matijevića gradinu, a obišao sam je tek 28. ožujka 1986. godine u društvu s ing. Brankom Galićem iz Ljubotića kod Lištice. Pećina se nalazi na zapadnoj strani brda zvano Gradina (Matijevića gradina), nazvana prema vlasnicima imanja iz Čerigaja. U blizini pećine nalazi se mejašna linija između

Mokroga i Čerigaja, mada su kuće u Čerigaju bliže od kuća iz Mokroga. Pećina je otvorena u pravcu jugozapada, pa u dvoranu kod ulaznih vrata svaki dan obasjava sunce. Ulazna vrata na podu dvorane dugačka su 5 m, koliko je i dvorana, a vrata se svodasto dižu do oko 2 m visine. Dvorana je duboka 4 m. Dvorana pećine je suha i pogodna da se u nju sklone ljudi i životinje, pa i borave. Zbog pogodnoga položaja pećina je zaklonjena od udara sjevernih i jugoistočnih vjetrova, koji u ovomu kraju najjače pušu. Rasjed i bujični potok prolaze pokraj samih vrata pećine, pa djelimično nabujali potok unosi zemlju u pećinu. Na taj način je u dvorani pećine pokriven kulturni sloj, ako je postojao. Danas se vide tragovi vatre u dvorani pećine, najvjerojatnije novijega datuma. Navodno se u brdu nalazi još jedna dvorana u koju vodi uzani prolaz. Narod je ovu pećinu koristio u nesigurnim vremenima, uključujući i drugi svjetski rat. Bez arheološkoga kopanja u pećini nije moguće utvrditi eventualne materijalne ostatke o boravljenju ljudi u ovoj pećini. Navodno je iz pećine tekla voda, a da je niže pećine bila sagrađena mlinica za mlivenje žita. To spada u narodno pripovijedanje.

Naseljenost okolice ove pećine. Na brdu Gradina (Matijevića Gradina) nalazi se gradinsko naselje dužine oko 150 m i širine od 50 m do 90 m iz brončanoga i željeznoga doba.[19]) Na širemu prostoru Mokroga i Čerigaja postoje ostaci materijalne kulture iz brončanoga i željeznoga doba. Tako na Polugrini u Mokrom nalazi se vangradinsko naselje, po svoj prilici iz brončanoga doba i u toj blizini postoje četiri prapovijesne grobne gomole. U Čerigaju na brdu Magovniku nalazi se vangradinsko naselje iz brončanoga doba, gradinsko naselje iz brončanoga i željeznoga doba i prapovijesne grobne gomile na Vilinskoj Ljuti u kojoj se nalazi i Vilinska Pećina, koja nije istraživana. Vrata ove pećine proširivana su miniranjem kamena, kako bi se u pećinu (Vilinsku Pećinu) sklanjalo piće za posjetioce koji dolaze na misu, koja se održava na susjednom hrvatsko-katoličkom groblju zasnovanom na spomenutoj Gradini na Magovniku.[20]) Ostaci rimske kulture nalaze se u Mokrom. Na vrhu brda zvano Gradina (Matijevića Gradina) podignuta je rimska utvrda 36 x 38 m na prostoru prapovijesne gradine iz brončano-željeznoga doba, s obrambenim zidovima debljine od 1,80 do 2,00 m. Na vrhu brda Rimljani su podigli četiri stambene zgrade od kamena i žbuke, te zdenac za vodu okrugloga oblika. Jedna zgrada veličine 3,8 x 8 m istraživana je i iz nje je izbačen sav materijal. Nalaz iz istraživane kuće nije objavljen, koliko je meni poznato. Teško mi je bilo da utvrdim tko je vršio istraživanje u spomenutoj kući. Raspitivao sam se u Mokrom za ovaj slučaj. Rekli su mi Matijevići iz Mokroga da su oni radili na odkopavanju kuće za račun D. Sergejevskoga i Marka Vege i uz njihovo prisustvo u vrijeme istraživanja starokršćanske crkve u Mokrom 1958–1961. godine. Na temelju, kako se čini, samoga imena Mokro došlo se do predpostavke da bi tu mogao bit Porfirogenitov grad Mokriskik iz 10. stoljeća, o čemu smo već spomenuli. Korisno bi bilo naglasit, da se Mokriskik nalazio u Zahumlju, a Mokro se nalazilo zapadno od Neretve u Župi Imoti, koja, prema Porfirogenitu (De administrando imperio, poglavlje IX) ulazi u Hrvatsku Državu.[21]) No, bez obzira na to gdje je bio Mokriskik (Mokarski grad) iz 10. stoljeća, postoje brojni toponimi iz slavenskog ranog srednjega vijeka i na području općine Ličtica, pa u Mokrom i Čerigaju.[22]) Kao potvrda nastanjenosti u razvijenomu srednjemu vijeku u Mokrom svijedoče groblja sa stećcima,[23]) agramo-pravni toponimi,[24]) utvrda u Borku iznad izvora Ličtice,[25]) te drugi arhivski podaci.[26]) Prema tomu, postojale su mogućnosti u veoma dugom periodu da se ova pećina koristi od pučanstva koje je tu živilo.

3. Pećina (Golubinka) u Rasnu

Prvi put posjetio sam ovu pećinu 1956. godine. U cilju utvrđivanja nastanjenosti pećine ponovo sam došao u društvu s Vinkom Kraljevićom iz Ličtice, dne 18. srpnja 1986. godine. Pećina se nalazi na sjeveroistočkoj strani iz Rašljansko Polje. Rašljansko Polje je do nedavno plivalo u većem dobu godine, pa su vlasnici zemlje probili dio brda do Pećine (Golubinke), podigli uz prokop zid (branu), kako bi vodu zadržavali u Polju i ispuščali je u Pećinu, kada im nije potrebna u Polju. Tako je ova pećina pretvorena u ponor za oticanje vode iz Rašljanskoga Polja. No, to oticanje vode kroz Pećinu sigurno je i raznilo jedan dio ljudskoga naselja u Pećini. Na tako podvodnomu zemljišću u Rašljanskomu Polju omogućilo je gajenje riže (Oryza), gdje i danas postoji toponim koji nosi ime: Riža (lat. Oryza). Samo ime toponima upućuje nas na nastanak pod utjecajem romanskoga jezika. S obzirom da se radi o Polju, isključuje se mogućnost nastanka ove riječi od njemačkoga Reise, ili Reisel kao naprave za spuščanje posiječenoga drveta, ili ukopane rude, kod nas poznat pod izrazom: riža, rižar.[27]) O gajenju riže u Hercegovini nalazimo zapis kod turskoga putopisca Evlije Čelebije iz 1762. godine. Pišući o Gabeli, E. Čelebija, zapisao je priču, da je davno gajena riža u Polju kod Gabele, tada već zapuščenomu zemljišću.[28]) No, polovicom 19. stoljeća, Ali-paša Rizvanbegović (1833–1851) uvodi sijanje riže (pirinča) na svojim imanjima na Buni kod Mostara,[29]) i u Ljubuškom Polju,[30]) pa se tako pobija mišljenje, da je Ali-paša Rizvanbegović prvi uveo u Hercegovinu sijanje pirinča.

Ulaz u Pećinu (Golubinku) niži je od razine Rašljanskoga Polja oko 5 m, a unutrašnjost Pećine postupno pada u pravcu jugoistoka, kuda otiče i voda iz Rašljanskoga Polja podzemnim kanalom. Veličina pećinske dvorane iznosi približno 18 x 22 m. Iz dvorane imaju dva podzemna kanala. Jedan je kuda otiče voda, a drugi u pravcu sjeveroistoka. Vrata Pećine okrenuta su na zapadnu stranu, koja su široka na podu dvorane 20 m, podižući se u lučnom obliku do oko 7 m visine. Cijela dvorana bila je pogodna za boravljenje ljudskih zajednica. Na sjeveroistočnoj strani pećinske dvorane nađeni su sitni komadi zemljane lončarije sive boje, bez uresa, u glinu je miješan drobljeni vapnenac, a pećenje je osrednje. S obzirom da su komadi zemljane lončarije sitni, bez uresa, bez vrhova i ručki nije bilo moguće odrediti vrijeme izvedbe zemljanih posuda.

Naseljenost ljudskih zajednica u Rasenu seže u brončano i željezno doba. Iz toga razdoblja postoje dvije gradine, odnosno gradinska naselja i to kod Skokinih i Kvesića kuća.[31]) Iz rimskoga perioda nisu pronađeni materijalni ostaci u Rasenu, ako se izuzmu dva toponima: Riža i Trajanova Ljut, kao vjerojatnoća da sežu u to doba, ili su kasnije nastali pod uplivom romanskoga jezika.[32]) Iz ranoga srednjega vijeka poznati su samo toponimi,[33]) a iz razvijenoga srednjega vijeka postoje groblja sa stećcima[34]) i agrarno pravni toponimi.[35]) Prema tomu, boravljenje ljudskih zajednica bilo je moguće u periodu od brončanoga doba, što bi arheološki trebalo utvrditi.

Zaključna razmatranja

Izučavanje pećine na području ličtičke pećine i boravljenje ljudskih zajednica u njima, tek je na početku. Naseljenost ovoga kraja već je gusto nastanjena u brončano doba i traje do današnjih dana. Iz kamenoga doba nisu pronađena naselja, mada je realna predpostavka da i ona postoje, jer su poznata naselja iz mlađeg kamenog doba u susjednom Posušju i Grudama. Istraživanja pećinskih naselja u Hercegovini pokazuju da su se u kameno doba ljudske zajednice naseljavale u peći-

nama i u njima se dugo zadržavale. Istina, postoje i brojna naselja iz kamenog doba i na otvorenim prostorima u Hercegovini. U brončano doba korišćene su pećine kao naselja, a u željezno doba manje ima podataka o ljudskim naseljima u pećinama. U vrijeme rimske okupacije, u ranom i razvijenom srednjem vijeku ljudske zajednice djelimično koriste pećine kao boravišće, mada je to neuporedivo manje nego u predhodnim periodima. Istraživanje lištičkih, posuških, ljubuških i grudskih pećina pokazuje da su pećine korišćene i kasnije od razvijenoga srednjega vijeka sve do naših dana. Ljudska zadržavanja u pećinama i sakrivanja živoga blaga i druge imovine najviše bilo u nesigurnim i ratnim periodima, kao zbjegovi mjesnoga pučanstva, zakloni bjegunaca, hajdučka pribježišća, nastanjivanje pojedinih obitelji, izgradnja gospodarskih objekata, dobijanje izvorske vode, čuvanje snijega i leda za ljetnje sušne mjesece, vršenje vjerskih obreda i slično. Na lištičkoj, pa i u okolnim općinama pojedine pećine nose imena: VILINSKA PEĆINA, gdje su navodno, boravile vile, što je u vezi s religijom Starih Slavena, a samo ime vila vuče svoje značenje još iz mitološkoga doba. Na području Luštice utvrdili smo tri VILINSKE PEĆINE. Uz spomenutu u Čerigaju, jedna je u brdu Rujan, a druga u Ljubotićima. Međutim, nije vršeno istraživanje vilinskih pežina o eventualnom boravljenju ljudskih zajednica u njima. Istina, zabilježeno je narodno pripovijedanje da su i ove pećine korišćene kao zakloni u nesigurnim vremenima. Pećine koje smo obišli na lištičkoj općini mogu se koristiti i za potrebe općenarodne odbrane i društvene samozaštite. No, daljnja izučavanja spomenutih i drugih pećina pokazat će koliko bi pećine mogle da se iskoriste i u gospodarske svrhe (turizam, skladišnji prostor, uzgoj gljiva i drugoga bilja, dobijanje vode za piće i slično).

Bilješke:

[1]) P. Oreč: Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje Grude i Lištica), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sveska XXXII/1977-Arheologija, Sarajevo, 1978., str. 230-235, 237. i 238.

[2]) P. Oreč: Prapovijesna polukružna gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini, Tuzla 1986.; Z. Marić: Praistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, Poseban otisak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6, Sarajevo 1975. (Plan gradina).

[3]) V. Radimski: Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. VI, 1894., str. 445.; I. Bojanovski: Stanje i problemi antičke istraženosti u Hercegovini, Tribunija, Zavičajni muzej Trebinje 1978., str. 185.; P. Oreč: Terenska bilješka od 1970. do 1987.g.; D. Sergejevski: Bazilika u Mokrom, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, Arheologija, sv. XV–XVI, Sarajevo 1961., str. 226.

[4]) P. Oreč: Novi arheološki nalazi iz ranoga srednjega vijeka iz zapadne Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, sv. 39, Sarajevo 1984., str. 111. i 114., te 126.

[5]) S. Novaković: Srpske oblasti X i XII stoljeća, Glasnik srpskog naučnog društva, knjiga XLVIII, Beograd 1880., str. 120.; F. Šišić: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925., str. 454.; P. Skok: Konstantinov to Mokriskik, Jugoslovenski istorijski časopis, god. III, sv. 1-4, Ljubljana-Zagreb-Beograd 1937., st. 97. i 109.; M. Vego: Postanak srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1982., str. 42.

[6]) Zemljišno knjižni ured Lištica; P. Oreč: Prilog staroslavenskoj toponomastici zapadne Hercegovine, Sarajevo 1987. (Rukopis u ANUBiH).

[7]) A. Benac: Široki Brijeg, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. III, Sarajevo 1952.; Š. Bašlagić: Stećci, Sarajevo 1971., str. 305-310.

[8]) Zemljišno knjižni ured Lištica.

[9]) T. Anđelić: Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini, Tribunija, Zavičajni muzej Trebinje, 1978., str. 11-24.

[10]) P. Oreč: Hajdučke pećine u zapadnoj Hercegovini, Bilten Speleološkog društva "Bosanskohercegovački krš", broj 16-17, Sarajevo 1984., str. 91.

[11]) Bukovica uz stotu obljetnicu župe, Bukovica 1980., str. 31. i 32.

[12]) R. Jerković: Pastirski pohodi Nikole Bjankovića, biskupa makarskog, po Dalmaciji, Bosni i Hercegovini (Izvišća godine 1703. i 1706. i Dnevnici godine 1706. i 1710.) Sarajevo 1942., str. 13.

[13]) K. Jurišić: Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972., str. 60. i 79.

[14]) K. Jurišić: n.đ., str. 60. i 71.

[15]) P. Oreč: Prapovijesna polukružna gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini, Tuzla 1986.

[16]) P. Oreč: Terenska bilješka 1985. godine.

[17]) Zemljišno knjižni ured Lištica.

[18]) Zemljišno knjižni ured Lištica; P. Oreč: Terenska bilješka 1981. i 1985. godine.

[19]) P. Oreč: Prapovijesna naselja i grobne gomile . . . , str. 233-235.

[20]) P. Oreč: Terenska bilješka 1978. godine.

[21]) P. Oreč: Novi arheološki nalazi iz ranoga srednjega vijeka iz zap. Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, sv. 39, Sarajevo, 1984., str. 97-128.; F. Šišić: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925., str. 278. i 279.; P. Oreč: Gradac, Radio Sarajevo, Treći program, Godina IV, broj 9, Sarajevo 1975., str. 479-482.

[22]) Zemljišno knjižni ured Lištica, Katastarska općina Mokro i Čerigaj.

[23]) A. Benac: n.đ., str. 8-12.; Š. Bešlagić: n.đ., str. 307.

[24]) Zemljišno knjižni ured Lištica, k.o. Mokro i k.o. Čerigaj.

[25]) T. Anđelić: n.đ., str. 11-24.

[26]) Arhiv Hercegovine u Mostaru, i Franjevački arhiv u Mostaru od 1446. do 1862. godine.

[27]) B. Klaić: Rječnik stranih riječi, Zagreb 1978., str. 1171.

[28]) E. Čelabija: Putopis II, Sarajevo 1957., str. 239.

[29]) R. Zaplata: Privredne prilike u Bosni i Hercegovini polovinom XIX vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XLV-1933., Sveska za historiju i geografiju, Sarajevo 1933., str. 80.

[30]) I. F. Jukić: Sabrana djela, knjiga I, Sarajevo 1973., str. 226.; H. Kreševljaković: Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini od 1463-1851., Sarajevo 1949., Separat iz Godišnjaka Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1949., str. 6.; V. Smoljan: Poglavlja o ekonomskoj historiji Hercegovine, "MOST" Časopis za kulturu i društvena pitanja, broj 42, Godina IX, Mostar juni 1982., str. 105.

[31]) P. Oreč: Terenska bilješka 1986. godine.

[32]) Zemljišno knjižni ured Lištica, Katastarska pećina Rasno.

[33]) Zemljiško knjižni ured Lištica, K.O. Rasno.

[34]) A. Benac: n.đ., str. 23.; Š. Bešlagić: n.đ., str. 310.

[35]) Zemljišno knjižni ured Lištica, K.O. Rasno.

SOJOURN OF HUMAN COMMUNITIES IN THE CAVES OF LIŠTICA

Summary

Scientific elucidation of the caves of Lištica has only just started. The research done so far indicates that some of the caves were populated, e.g. the Golubinka cave at Rasno near Lištica. Surface finds of the pottery fragments do not make it possible for us to determine the period at which this cave was populated. Vilinska cave at Čerigaj, the cave at Ljubotići and the one at Kočerin are linked to the pre-Christian Slav religion. The Pratarska cave (The Monk's cave) at Rujno is connected with Roman Catholic religious rites, probably in the 17th and the 18th centuries. The Hajdučka (The Brigand's) cave in the mount of Kušanovac near Crne Lokve testifies that it was used by brigand bands. These and other Lištica caves served from time to time for hiding goods, keeping domestic animals and the like. At war times, people took refuge in caves to avoid jeopardy, and during bad weather shepherds found a shelter in caves, so also individuals hiding from authorities or feudal masters.